

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp

(3)

કટલાંક અવલોકનો

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

ગઝલ એ આજનો સૌથી વધુ ખેડાતો કાવ્ય-પ્રકાર છે. ગઝલના અતિપ્રચલિત થવાનું એક મુખ્ય કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. ગઝલના છંદો લગાત્મક સ્વરૂપવાળા માત્રામેળ છંદો છે કે જેમાં લધુ-ગુરુ માપ નક્કી કરવા માટે ધ્વનિમેળનો આધાર લેવામાં આવે છે. ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજયેલા જોવા મળે છે.

‘અનુભવ’ શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ ‘લલલલ’ થાય છે પરંતુ ‘અનુભવ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘અનુભવ’ કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ ‘અનુભવ’ શબ્દનું લગાત્મક માપ ‘લલગા’ થાય છે. અહીં ‘અનુ’ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે અને ‘ભવ’ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરો છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિંત છે તથા બે લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિંત છે જ્યારે આપણા ભારતીય માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે તથા બે લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં ચુસ્ત જણાય છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકતી નથી. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે.

ગજલ હંમેશાં બોલચાતની ભાષામાં જ લખાય છે. ‘કમલનયન’ શબ્દનું બોલચાતની ભાષામાં માપ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) થાય છે અને ગજલના છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા સ્વરૂપે જ પ્રયોજવામાં આવે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લલલલલલ (ક-મ-લ-ન-ય-ન) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે જ્યારે માત્રામેળ છંદોમાં ‘કમલનયન’ શબ્દ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) ઉપરાંત ગાલગાલ (કમ-લ-નય-ન), ગાગાગા (કમ-લન-યન), લલગાગા (ક-મ-લન-યન), ગાલલગા (કમ-લ-ન-યન), ગાગાલલ (કમ-લન-ય-ન) વગેરે સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગજલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજયેલા જોવા મળે છે.

‘અનુમતિ’ શબ્દનું લેખિત અને પઠન બંને સ્વરૂપે લગાત્મક સ્વરૂપ લલલલ (ચાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર) જ થાય છે. ગજલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી તો ‘અનુમતિ’ શબ્દ ગજલમાં કઈ રીતે પ્રયુક્ત થઈ શકે એ જોઈએ. ‘અનુમતિ’ શબ્દનું ‘અનૂમતી’ (લગાલગા) સ્વરૂપે કે ‘અનુમતિ’ (લગાલલ) સ્વરૂપે પઠન કરવાથી પણ એ કર્ણકદુ લાગતો નથી. આમ ‘અનુમતિ’ શબ્દ ગજલમાં લગાલગા કે લગાલલ સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોવાળા બીજા શબ્દો પણ ગજલમાં આ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે. ‘અનુમતિ’ શબ્દના પ્રયોગવાળી બે પંક્તિએ ઉદાહરણ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરું છું.

અનૂમતી જો મળે તમારી = લગાલગાગા લગાલગાગા

ન મળી અનુમતિ આપની = લલગાલગા લલગાલગા

(આપ સૌને લગાત્મક સ્વરૂપ સમજવામાં સરળ પડે તેથી ‘અનૂમતી’ અને ‘અનુમતિ’ લખ્યું છે પરંતુ આપ સૌ ગજલ લખો ત્યારે ‘અનુમતિ’ જ લખવું રહ્યું, ‘અનૂમતી’ કે ‘અનુમતિ’ નહીં.)

: પદ્ધતિભાર :

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આધાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આધાતને જ પદ્ધતિભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્ધતિભારની (વિશેષ થડકાર કે આધાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્ધતિભાર (વિશેષ થડકાર કે આધાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્ધતિભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્ધતિભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્ધતિભાર અને ગૌણ પદ્ધતિભાર. મુખ્ય પદ્ધતિભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્ધતિભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્ધતિભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્ધતિભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્ધતિભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં.

ગઝલના છંદોના મારા અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક તારણો નીકળ્યા છે જે પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	<p>લ = લઘુઅક્ષર = એક માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ ગા = ગુરુઅક્ષર = બે માત્રાકાળમાં ઉચ્ચારણ</p>
(૨)	<p>લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં (અક્ષરોનું લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપ એટલે કે વજન નક્કી કરવામાં) અક્ષર હસ્તસ્વરયુક્ત છે કે દીર્ઘસ્વરયુક્ત છે એ ધ્યાનમાં ન લેતાં અક્ષરના ઉચ્ચારણ-સમયને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જેમકે ‘કવિતા’ શબ્દનું માપ લલગા હોવા છતાં ઉચ્ચારણ-સમયને આધારે ‘કવિતા’ શબ્દ લલગા (ક-વિ-તા) અને લગાગા (ક-વી-તા) એ બંને માપમાં પ્રયોજી શકાય છે.</p>

(3)	<p>ગાજલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે 'ગાજલ' શબ્દનું માપ લગા (ગ-ઝલ) જ થાય છે, પરંતુ 'કવિતા' શબ્દ ગાગા (કવિ-તા) માપમાં પ્રયોજી શકતો નથી.</p> <p>ગાજલના છંદોમાં જ્યાં બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ હોય ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ કરવો પડે છે. બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કે એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી. જેમકે લલગા માપમાં 'કવિતા' શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય છે, પરંતુ 'તરવું' શબ્દ લલગા માપમાં (ત-ર-વું) પ્રયોજી શકતો નથી કારણ કે 'તરવું' શબ્દનું માપ ગાગા (તર-વું) જ થાય છે.</p>
(4)	<p>ગાજલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતા નથી. ગાજલ પ્રચલિત હોવાનું એક કારણ ગાજલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ છંદની પ્રવાહિતાને ઓછી કરી દે છે.</p>
(5)	<p>ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર (પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર સિવાય) બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે, પરંતુ આ છૂટ એવી રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે એટલે કે એકસાથે એક જ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકશે. સામાન્ય રીતે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લધુઅક્ષરો લેવાની છૂટ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષર પહેલાંના અથવા પછીના અથવા એ બંને ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર જ લેવાયેલી જોવા મળે છે અને એ જ યોગ્ય પણ છે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લધુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે આ નિયમ બાધક નથી.</p>

(૬) આપણા ભારતીય છંદોમાં પંક્તિના અંતે આવતા લધુઅક્ષરને જરૂર મુજબ ગુરુઅક્ષર ગણવાની છૂટ છે પરંતુ ગઝલના છંદશાસ્ક્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લધુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લધુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. એ ઉદાહરણો પરથી આ વાત સમજીએ. અહીં ઉદાહરણ સ્વરૂપે મતલા અને મકતા જ આપ્યા છે પરંતુ અન્ય શેર માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પડશે.

(૧)

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે

દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’
ચૂકવું બધાનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર ન હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિને અંતે એક લધુઅક્ષર ‘જ’ વધારાનો છે જેને અલગ ન ગણતાં ‘રી’ સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવશે, એટલે કે ‘મરીઝ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ‘મરીઝ’ કરવાથી મિસરાનું વજન જળવાય જશે.

(૨)

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

હોઠે ભાવ ને હૈયે બ્યંગ
વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર
‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાલંગ

મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લધુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે.

Uday Shah
(Singer – Music Composer – Poet)
Dadatattu (Sai) Street
Navsari – 396445
Gujarat – India
Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632
Website : www.udayshahghazal.com